

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

(1773—1805)

(TANULMÁNYRÉSZLET)

Sirkó Ervin:

„Átkozom, barátom, az én időmet, az én születésem helyét... meg kell magamban fojtanom a sóhajtozó csuklásokat, hogy a világ bolondnak vagy perduellisnek (lázádonak) ne nevezzen... Oh! vajha a következő kor megtudhatná és megesmérhetné, hogy én nem saját hibám miatt nem lehettem azzá, amit öhajtottam. hanem az illy okok miatt!”

(Csokonai levele Patakról)

„Nagy része a Csokonai vétkének csak annyiban övé, hogy mindent ada, a mit tőle kívántak s mindjárt ada, mihelyt kívánák...”

(Kazinczy: Pályám emlékezete)

A költő élete huszadik évében jár, mikor a szemtanú, egy előkelő angol úr, R. Townson, 1793 májusában átutazik Magyarországon. Magyar mágnások, Bécsből meg Párizsból ismert barátai látják vendégül. Az egyik az a gróf Széchényi Ferenc, akinek tíz évvel később a beteg költő esdeklő levelet ír, hogy fogadja fel irtoknak a könyvtárába; „megelégszem én, — nem csak — hanem boldognak fogom tartani magam, ha kancellista fővel szolgálhatok is a mellett a dicső gyűjtemény mellett (a könyvtár), a mely én reám nézve Potosi Bengála, földi paradicsom”. Ugyanezért a kegyért esedezve a gróf feleségének is ír, ugyanannak, akit „Isis és Osiris” című dicsőítő énekében „szép istenasszony” megszólításal ünnepel.

R. Townson másik vendéglátója herceg Eszterházy, akiről az utazó „*Travels in Hungary*” című Londonban megjelent könyvében — a könyvet Csokonai is emlegeti a gróf Festeticshez és az édesanyjához írt levelében, 1801-ben — megírja, hogy Eszterházy a „leggazdagabb magyar főúr”, s a herceg mesébe illő évi jövedelméről számszerű, pontos adatokat közöl, és arról is, hogy a herceg birtokát képező harminchárom uradalom-

nak pusztán kezelési költségei angol fontra átszámítva micsoda óriási összegre rúgnak.

Az utazó Pestre jutva, melynek akkor mindössze tizenhatezer — nagyobbbrészt német — lakosa van, többek között megállapítja, hogy „a városi, vagyis polgári kórház, azt hiszem, a legrosszabb egész Európában. Ha nem láttam volna, nem hinném el... Épület, bútorzat, szolgaszemélyzet, szóval minden nyomorult, bűdös és piszkos. Egy kis dohos szobába nyolc ágy volt betuszkolva, az egyetlen ablak is be volt téve, pedig a hőség különben is elviselhetetlen volt.”

Feljegyzi, hogy két színház is van, az egyik Pesten, a másik Budán, s hogy mindkettőben „közönségesen németül játszanak”, „igen kicsinyek, színpadjuk nyomorult, díszleteik még silányabbak”. A budai színházról megjegyzi, hogy „hajdan templom volt, és az a József császár alakította át” színházzá, akinek uralkodását a továbbiakban — nyilván a két dunántúli magyar mágnes információi alapján — „utálatos és gyűlöletes” attributumokkal jellemzi. Van nyilvános könyvtár is, azt azonban, bár könnyen hozzáférhető, kevesen látogatják. A kultúrelét: „hecczek”, azok a népmulatságok, melyek vasárnapokon nagy publikumot vonzanak, mikor is a porondra egy vad bikát és magyar ökröt bocsátanak, majd pedig egy kiéheztetett medvét uszítanak neki egy másiknak. „Egyéb nyilvános mulatság nem igen létezik.”

Számunkra azonban a legfontosabb, hogy Townson úr Debrecen-t meglátogatta. Oda való útjában csodálkozva jegyzi meg, hogy „egész napi járóföldön egyetlen falu sincs, csupán az út közepén láttam egy elég jó csárdát”.

S csodálkozik a világot járt angol Csokonai szülővárosán, Debrecenen is.

„Micsoda körülménynek köszönheti Debrecen létrejöttét, azt nem tudom, de azt sem fejthetem meg, mi bírhatott rá 30 000 embert, hogy olyan vidéket válasszon magának lakhelyül, hol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs. Debrecen ugyan városnak nevezetik és városi jogokkal is föl van ruházva, azonban falunak tekintendő, ennélfogva talán legnagyobb falu egész Európában. Ha pedig városnak tekintjük, akkor a legutolsók közé kell számítanunk, jóllehet lakosai nem a legszegényebbek. A várost sörvény veszi körül, a városkapukat pedig tüske és szederbokor borítja. A házak csekély kivétellel földszintesek, náddal födöttek és tűzfalal fordulnak az utcára. Az utcákon kövezetnek híre-hamva sincs, csupán a legélénkebbeken vannak lerakva gerendák, a gyalogjárók számára.”

„A lakosság túlnyomó része református; ezeknek életmódja, sötét ruházata és a tartózkodásom alatt szünni nem akaró borongó időjárás együttvéve igen rideg benyomást keltett. E vallásfelekezetnek itt van legnagyobb kollégiuma. Az épület szabálytalan, ódon és roskatag, nagyon hasonlít a mi szegényházainkhoz. A tanulók száma igen nagy: a bennlakók, vagyis a tógátusok négyszázan vannak, ezek közel nyolcan laknak egy-egy kis szobában, azonban mindenki külön ágyban alszik. A kisebb deákok csak a tanidő alatt tartózkodnak az épületben. A fiatalabb tanulók mintegy ezren lehetnek. A tanórák száma hat, délelőtt három, délután három. Mivel csak négy tanárjuk van, kilenc tógátus is segít-kezik a fiatalabb deákok oktatásánál; fáradságokért a tanulók szüleitől némi tiszteletdíjat kapnak, ugyanis szerény ebédjükhöz egy-egy tál ételt... A könyvtár az intézettel teljesen összhangzik. Klasszikus, hit-tudományi és bölcsészeti könyveken kívül alig van egyéb. Ugyanitt két vagy három elefánt-zápfogat, továbbá egy jávorgím-koponyát és szarvakat láttam. Ezeket állítólag a Tiszában találták. Végül fölemlítem,

hogy az itteni történelemtanár kilenc évi előadása után csak a középkor történetéig jutott el.

A kollégiumon kívül a városnak legfőbb nevezetességei: a debreceni pipa, guba, kenyér és a négy országos vásár. Ezenkívül a keresetforrások közé sorolhatjuk még a kerületi tábla, vagyis főtörvényszék tagjainak az igazság eladásából eredő jövedelmét... A lakosoknak körülbelül negyed mérőföldnyire kell menniük ivóvizért..."

Townson további útleírásából még csak Nagyváradot kell megemlítenünk, amely szerinte „minden tekintetben Debrecen megfordítottja”, és pedig azért, mert ott „mindennek vidám külseje van, minden házból zene és tánc hallatszik, szebbnél szebb hintók és kocsik száguldoznak végig az utcákon..."

Itt vett részt az angol utazó egy megyei gyűlésen is: „Ez valóban ragyogó és fényes gyülekezet volt, a nemesek mindnyájan pompás díszmagyarban jelentek meg. A tárgyalások magyar nyelven folytak..." S a jó megfigyelő a gyűlésről még azt is följegyezte, hogy „a szónok beszédközben folytonosan bajuszukat pödörték...", és hogy „az alispánnál kedélyes ebédre gyűltünk össze”.

Mister Townson, miután a püspöknél is hivatalos volt ebédre, megtekintette a börtönöket is, s azt írja, hogy „a megfulladásig túl voltak tömve”.

És a díszmagyaros informátorok hangjára ismer rá az ember, ha a továbbiakban a megfulladásig túltömött börtönökkel kapcsolatban a következőket olvassa: „Az oláhok az egész országban a legműveletlenebbek és legvadabbak, ezekben az igazságszolgáltatásnak rémséges eszközökkel kell fellépnie. Papjaik, vagyis pópáik kimondhatatlanul állatiasak, kiszámították, hogy húsz kivégzésre egy pópa jut. A kerékbetörés és karóbahúzás napirenden van.”

Igy látta a koronatanú, az angol utazó, Csokonai idejében Csokonai hazáját és a „falusi kocsmákat, ahol az embernek koplalnia kell”, a falusi kocsmákat, ahol a debreceni kollégium kicsapott diákja, Csokonai, csavargásai közben oly gyakran hált meg.

Ebben az időben — épp a könyv londoni megjelenésének évében — jelent meg Csokonai Vitéz Mihály tollából Komáromban „A nemes magyarságnak felülésére” című verselménye valamint egy másik füzet „A haza templomának örömnappja” címmel abból az alkalomból, hogy a már említett „nagyemlétségű gróf Széchényi Ferenc ő excellenciájá”-t „nagyságos Somogy vármegye főispáni székébe” iktatták be. Ez az istent, angyalokat mozgósító, hízelgő „dicsőítő ének” ezzel a dőlt betűkkel nyomtatott sorral és három felkiáltójellel fejeződik be:

„Somognak határi mindenkép boldogok!!!”

Akik úgy vélekednek, hogy a költői mű, a mű karaktere és jellegzetességei a környezet, tehát a kor, a társadalom, ehhez vagy ahhoz a társadalmi osztályhoz való tartozás, általában a külső életfeltételek elemzésével magyarázható meg, nem indulnának hamis nyomokon, hogyha nem a mű egyszerűségét, nagyságát és értékeit, hanem kisiklásait, hiányait és eltorzulásait kísérelnék meg annak a világnak rovására írni, melyben a költőnek élni és halni, azaz költőnek lennie kellett.

Kedvező, legkedvezőbb külső körülmények között is kell hozzá valami konokság, önmegtartózkodás és önfegyelmezés, hogy valaki mindvégig kitartson a paradox életmód mellett, amit az embertől a költői mű alkotása megkövetel. Végzetes és mindvégig eldöntetlen, kockázatos kísérlet az élet helyett szavakat organizálni, és élmények sorát mondatok intenzitásába transzponálni.

Ezt a műveletet nem eszköznek, hanem célnak, életfeladatnak tekinti a költő, életfeladatul választja, és pedig állhatatosan és önmaga teljes odaadásával. Helyesebben, nem is választja, hanem ennek mint valami rendeltetésnek veti alá magát.

Van ebben valami extravagáns, valami, ami a gyakorlati normákon kívül esik. S annál inkább, mennél következetesebben, mennél teljesebb kizárólagossággal, mennél hevesebb benső lázzal történik. Ez azt jelenti, hogy az illetőnek, aki erre teszi föl az életét, tartós válság a sorsa. Mindig újra, mindig előlről bizonyítania kell — kifelé is, de mindennél inkább önmaga előtt —, hogy nem félreértés, félreértett hivatás, nem öncsalás áldozata, amikor rendes emberek között nem tud rendes lenni, hanem ragaszkodik a mindig kihívásként ható, mindig némileg groteszken, könnyen komikus színben feltűnő patetikus magatartáshoz, ami az emberé, aki az általános gyakorlati normával ellentétben *k i v é t e l*. Hogy fellebbezhetetlen törvényt, hivatást tölt-e be, vagy pusztá hóbort-e, aminek hódol, az végleges biztossággal csak a végén, illetőleg a vége *u t á n* dől el.

Ha azonban egész a végéig minden, ami éri, minden, amit lát, félreérthetetlenül arról akarja meggyőzni, hogy nem a hivatás szenvedélye, de pusztá hóbort az, ami hevíti? Ha minden körülötte azt szuggerálja neki, hogy csak ő veszi komolyan, túl komolyan vette a hóbortját, s ha időnként aláterülve ennek a szuggesztiónak belemegy a játékba, megjátssza a hóbortost, ha néha vagy gyakran személy szerint majdnem vagy pedig egészen azonosul a nemesi udvarházak siralmasan rosszul fizetett udvari bolondjának, névnapi vagy lakodalmi tréfacsinálójának vagy temetési gyülekezetek bölcsekedő szónokának szerepével?

Az akkori Magyarországnál sokkal civilizáltabb, kulturálisan sokkal fejlettebb és érzékenyebb közösségekben, tehát még ott is, ahol művésznek lenni társadalmi rangot jelenthet, a hivatás megszállottja, a *k i v é t e l* fölött szintén ott lebeg a társadalmonkivüliség, az elszigeteltség, a visszhangtalan magányosság veszedelme. Még ott se könnyű kezdeményező alkotónak, hogy ne ingadozzék, ne tévevessze össze magát a torzképpel, mely róla a „közönség” vagy a céhbéliek szemében él. Nem könnyű még ott sem, hogy ne váljék csak azért is vagy öntetszelegve a saját sorsa *hőse* helyett, ennek a sorsnak színészévé, egyszerre vátésszé és kicsit ripaccsá is, mint ahogy ez az ifjú Petőfivel, de még Ady Endrével is meg-megtörtént.

A lényénél fogva kiközösített, magányos és magára hagyatott ember számára, különösen ha fiatal ember, nem kicsiny kísértés, hogy túlbecsülje és ugyanakkor meg is játssza magát, és pedig úgy, hogy a képhez igazodik, mely róla abban a korszakban él, akik inkább a félreértés, mint a megértés alapján álltak a pártjára. Ezek közül való barát volt az a Domby Márton nevű úriember is, aki több mint tíz évvel Csokonai halála után vállalkozott rá, hogy a Csokonai művek posztumuszán készülő kiadásának bevezetőjeként „előadjon némely darabot” Csokonai „környülállásának formálódásának életének egészéből”, azaz, normális nyelven szólva, hogy felvázolja a költő életrajzát. Hogy még a Csokonaival szemben barátságos indulatú környezet is mennyire elmaradott volt, arra jellemző, hogy még ez a maga lelkesedésében tetszelgő egykori barát is ebben az előszónak szánt életrajzban milyen alacsony szellemi színvonalat és a művészi szenzibilitásnak milyen csekély fejlettségét árulja el. Bizonyos önérettel vallja, hogy sok időt nem szentelhet életrajzírói feladatának, mert (ellentétben a komolytalan emberekkel, mint amilyen Csokonai is volt) neki, Domby Mártonnak „a szeriöz Themis a játszásra időt nem ad”. Magyarán: lévén Domby Márton jogász, tehát komoly ember, komolyan csak komolyabb ügyeket és nem a literatúrát tekinti szakmájának. S a vidéki

ügyvéd tudakos, bombasztikus ékesszólásával emlegeti Csokonai „nem koporsóba való lelkét”, mely „nemcsak feltördelte sírjának boltozatait”, hanem „új erőt vévén szintén a földtől, mint a Herkules egyszeri bajnok-társa, maga a halál által lett halhatatlanná”. Így szokás írni halott költőkről, így ír Domby Márton is, emlegetve Csokonai „lelkének meleg lehelletét”, mely „hevítgeti még ma is az általa megérzékenyült Hunnia fiainak s leányainak ajakait s melleit” — hogy aztán, e protokolláris „szép” bevezetés után csintalan anekdoták és adomák sorozatával kedveskedjék, melyek többnyire arról szólnak, hogy mint tudott „Csokonai másokat igen elmésen rászedni... és mások előtt meglábolthatlan szorultságiban” milyen leleményesen tudott „segíteni magán”, Nem mulasztja el ez a vidéki fiskális, hogy fitogtassa a maga olvasottságát, s azzal véli dicsérni Csokonai vigjátékát, a „Gerson du Malheureux”-t, hogy nem téve különbséget Shakespeare, Molière — és Kotzebue zsenialitása között, „elmésségére és a benne játszó személyeknek karakterizálására nézve egy huszonegy esztendő ifjúnak gyalázatjára nem válna a Shakespeare, Molière vagy a Kotzebue hazájában is.”

Csokonai Vitéz Mihályban — s ezzel elűt a lírikusoktól s különösen a romantikusoktól — semmi sincs a színészből. Nem tetszeleg egy szerepben sem. Igaz, nem telik és bizony nem is telhet kedve a sorsában, de ő, akinek talán minden költő elődjénél keservesebb sors jutott ki, még csak kísértésbe se jön, hogy stilizálja magát az élő hívői vagy ama „szent maradék”, ama „boldogabb maradék” számára, melyben pedig hitt.

Elragadó bája az a következetes antiheroikus csendes emberi magatartás, mellyel minden pátosz nélkül és anélkül, hogy egyszer is tükörbe nézne, viseli a maga csavargó sorsát, vallja meg számtalan megalkuvását, önmegalázkodását és megaláztatását éppúgy, mint ahogy éli és megéneкли a tiszta, ihletett nagy perceit, szerelmeit, vágyait és csalódásait. Nincs kevésbé számító, kevésbé hatásvadászó, nincs nála közvetlenebb és nincs igazabb és emberibb a szerencsétlen és szerencsésebb lírikusok között. Ő mindig olyan, amilyen: sohase akar szebbnek vagy másnak látszani. Se maga, se mások előtt.

Sok más töredéke között ránk maradt egy be nem fejezett, „Előbeszéd” című kézirat — az „Alkalmatosságra írt Elegyes versek” című kötethez szánta —, sorok, melyeket nem lehet megrendülés nélkül olvasni.

Kezdi majdnem tréfálkozva, pajkos vidámsággal — lírikus, aki azonban, kitűnő érzékkel a humor iránt, objektívvá is tud válni, és tudja úgy szemlélni egy bizonyos Csokonai Vitéz Mihály ágálását, mintha az a személy nem ő maga, nem a maga agyonsebzett lénye volna. Valósággal mintha mulatna magán. Az olvasó vele együtt nevet, és csak aztán eszmél rá, hogy ez az elragadó jókedv valójában keserű csúfolkodás, nehéz keserűség, nem is panasz, hanem vád és önvád egyszerre.

„... Mihelyt az országba vagy valamely nagy városba fejedelem, nagy ember, tisztviselő, tudós születik, házasodik, elútat, haza jön, vagy meghal; vagy valahol nagy ütközet, győzelem, tűz, földindulás, vagy névnap-i vendégség történik, mindjárt minden szegyeletbe megzendülnek a fogadatlan bardusok... a Helicon bodzás tövében kézmunkát űző versgyártók... akkor pedig bezzeg van dolga a szegény Musáknak, úton, útfélen, falun, városon, korcsmákon mindenütt kiabálják őket: szállj le Musám, serkenj fel Musám, ülj fel Musám, danolj Musám, segíts Musám, ne hagyj Musám stb. Nem kilenc Musa, de kilenc száz sem győzne eleget tenni, annyin vannak ezek az urak, és olyan nagyon szolgáztatják magokat.”

Ezt „Alkalmatosságra írt” verseinek az előszavában írta, a kötethez, amely *szintén* nem jelenhetett meg életében. Emlékeztetni kell rá, hogy ő, aki így kineveti „a fogadatlan bardusokat”, aki ilyen megvetéssel em-

legeti „ezeket a versgyártó urakat”, tudja és látja magát is ez „urak” sorában, egy közülük. Dehogyan kapott megbízást, hogy fejedelmeket ünnepeken alkalmi versekben, még csak grófok színe elé is ritkán jutott, be kellett érnie azzal, hogy falusi tisztartóknak, grófok szolgáinak legyen a szolgája, és azoknak írja, hivatgatva a Musát, a verses énekes köszöntőket. Mint ahogy az egykori debreceni diák, Csokonai személyes ismerőse, a későbbi ügyvéd, Gaál László, a maga emlékezéseiben meg is dicséri szegény Csokonait ezért a „figyelmességéért”, s fel is jegyezte nagy elismeréssel:

„Csokonai nappal bár szorgalmasan vezérelte, tanította tanítványait, éjtszaka éjjelig ő maga gyertya világánál olvasott, extrahált... magam láttam, mert egy-szobába háltam Budai István, én és Csokonai, egész ősön s télen. De szorgalmas nappali tanítása és éjjeli magános olvasgatása, jegyeztetési mellett mellékes alkalmakat is felhasznált munkásságát és figyelmét megbizonyítani. Pausis Antal csurgói tisztartót tanítványival együtt megtisztelte énekekkel s versekkel... Csépan János papot szinte Alsokon megköszöntötte...”

Ott van tehát ő is e „versgyártó urak” sorában, nem csak az ő sorukban, de az ő sorukban is. Igaz, ellentétben „ezekkel az urakkal”, órá, Csokonai Vitéz Mihályra „születtekor Melpomene szép szemetet vetett”, igaz, ellentétben azokkal, ő, Csokonai, mindig is „érezte és érzi magában a poetai tüzet”, de annál több ok a gúny és öngúny keserűségére, vádra és önvádra, hogy mégis és szintén egy a „szembetűnő alkalmatosságok” által feladott leckéket, illetve verseket faragó, külső rendeléseken kapva kapó, parancsra lelkesedést vagy sírást szimuláló versgyártók szürkén nyüzsgő hadában.

Ebben a posztumusz „Előbeszéd”-ben a tréfás, gondtalan csúfolkodás után az író egyszerre hangot változtat, s mindjárt ez előszóban, ahelyett, hogy ajánlaná, megtagadja a saját, a tervezett könyvben következő „Gelegenheitsgedicht”-jeit. Valósággal rögeszméje a XX. és XXI. század, mint ahogy Diderot-nak ama igazságos és boldog Jövendő egyet jelent azzal, ami a „hívó számára a másvilág”. Csokonai is ehhez a „másvilág”-hoz szól a korabeli honfitársai feje fölött:

„Én magam is bevallom, hogy ennek a gyűjteményemnek nagy részét nem azért adom ki, mintha azokat a Musákhöz méltónak tartanám. Egy része lát azért világot, hogy magam is érzem róla, hogy valósággal poetai darab; más részét néhol néhol képenként helyenként tartom poetainak; vannak olyan poemák benne, amelyeket a tárgynak nevezetes volta miatt, vagynak olyanok, amelyeket tiszteletből vagy háládatosságból, vagynak a melyeket parancsolatból nyomtatásra adtam. Most már ami ezek közül valósággal a Musáknak és a jó venának szülöttei, ha alkalmatosságra vannak is írva, megtartják a jó érzésű olvasó előtt becseket s általmennek bizonyosan a halhatatlanságra. A mi benne csak néhol mutogatja ezt a tökéletességet, az is által megy a maradékra, de úgy mint olyan kezemice, mellyekből jövendő arany időknél poetái talám gyöngyöket szedhetnek, s akkor reám, mint a mostani punicum bellumi időszakasznak Enniusára, jó szívvel emlékeznek.”

Csokonaival kapcsolatban nem hiába jut az ember eszébe a francia felvilágosodásnak nemcsak legragyogóbb, de legmélyebb szelleme is: Diderot. Csokonai számára — s ez az, amiben a Felvilágosodás tanítványa és a felvilágosodásbeli illúzióknak ihletett örököse — magától értetődőnek tűnik fel a babonák hétfejú sarkányának legyőzése után az igazság mindent megvilágító napjának felkelte, a tökéletesség mint a „fejlődés” szabad útján bekövetkező eredmény, egyszóval számára természetesnek tűnik fel, hogy „a jövendő idők” feltétlenül az emberségnek, a szellemi gazdagságnak és szabadságnak aranykora lesz, és természetes, hogy az

akkori poéták majd nem lehetnek mások, mint nagylelkű és megértő dalnokok, akik a XX. század boldog, derűs csúcsairól megilletődötten tekintenek vissza azokra, akiknek sorsuk volt, hogy a távoli sötét múltban vergődve énekeljenek. Csokonai hisz nemcsak a Jövőben, hanem a Tökéletesség és a Tökéletesség nagy médiumában is, magában az Időben, mert így folytatja:

„Nincs nagyobb rosta az időnél; addig addig lebeg az, míg minden szemetet, minden fonnyadt vagy éretlen magot, és minden gízgázt ki nem hullat, hogy azokkal hízzék a feledékenység. Elég van ebbe az én könyvembe olyan a mit magam is csak az ő számára tartok...”

Megvallja e töredéknek maradt „Előbeszédé”-ben, hogy a költészet — a Felvilágosodás egész korszakára jellemző felfogással egyetértve — „a tudományok világa” részének tekinti. Úgy véli, hogy a költői remekművek létrejöttének feltétele a „hosszas gyakorlás, a cél szerént való olvasás és a természet és az emberi szív esmérte”. Ennyiben tipikusan a Felvilágosodás korának neveltje. A költészet nemcsak hogy ismereteket közvetít, nemcsak nevelő és tanító célzatú, hanem csak mint a kitartó búvárkodás, a szorgalom és a megismerés szép eredménye jöhet létre.

Van azonban ugyanennek a ránk maradt monológjának egy passzusa, mely már nem egyeztethető össze a felvilágosodás, semmiféle tervszerű racionalizmus szűk okosságának ars poeticájával. Mintegy önkéntelenül, nyilván a maga egyéni tapasztalatainak hatása alatt egyszerre csak kiválasztja „a szép mesterségeket” a tudományok racionális világától.

„Valamint a szép mesterségeknek minden műveire, úgy poetai munkákra is jó kedv kell, kiderült képzelődés, helyén lévő itélettel, nem tudom mi csoda jó ízű elandalódás, borulás, ragadtatás... Ez az a jó óra... a mit az ember illyenkor készít, ritkán esik meg hogy jó ne volna! De minthogy ez a v e n a, vagy is ez az ereje lelkünknek olyan kevésbé van hatalmunkba, mint gyomrunknak ételkivánása, vagy helyes főzése (emésztése): a legfőbb poeta sem parancsolhatja magának, hogy néki most venája legyen, ha mindjárt a chinai császár neve napjára kell is verset írni.”

Ezek a sorok szép példa arra, amit a spontán tapasztalat és cselekvés bölcsességének nevezhetnénk. Egy meghatározott programnak, a felvilágosodásnak a költője — Csokonai személyében — szinte a saját elméleti nézetei ellenére fölébe nő a művészetről való saját elméleti, didaktikus és pedagógiai célkitűzéseinek. És természetszerűen nem elvont megfontolások, semmiféle okoskodás segítségével, hanem a saját költői individualitása szót követelő, mindennemű hasznossági és általános logikát felborító közvetlen spontán erejénél fogva. A tolla tudósabb, mint a megtanult elméleti. A saját „tudományos” ars poeticája ellenére önnön ámulatára elragadó következtetlenséggel és intenzitással ki-kítör a „szabálytalan”, a modern individualista, a szubjektív és szubjektivitásában minden iskolai illemszabállyal gondtalanul dacoló költő. Nem elméletből, hanem a cselekvő ember, a gyakorló költő tapasztalatából tudja:

„Ellene állhatatlan hatalma van a venának, és sokszor olyan tűzbe hozza az embert, hogy miatta sokszor életét, édes álmát, kedves barátainak látogatását is el kell halasztani. Olyan az, mint a szerelem lángja a tüzes emberekbe.”

Ezzel a töredéknek maradt Előbeszédével összefüggésben ezen a helyen kell emlékeztetni Csokonainak „Anakreoni dalok” című füzetéhez írt „Jegyzések és értekezések” címet viselő függelékében tett vallomására. Ott, miután elismeréssel adózik „tiszt. t. Kovács József kőrösi prédikátor úrnak mint közönséges tanítómnak, és nagynevezetű tudós Budai Ézsaiás eloquent. professor úrnak... gyermeki elmémnek, a gondolkodásra, képzelődésre és érzésre való első kifejtődését, különösen pedig a poéták olva-

sására és megízlelésére, s magára a poezisra való hajlandóságomnak jó-kori” vezérléséért, következik a meglepően mély, dialektikus fordulattal a megismerés: a költőnek szüksége van a tanulásra és tudós tanítókra azért, hogy legyen min túltennie magát, legyen mitől szabadulnia, hogy valóban önmagává, valóban a maga egyéni élményei és mondanivalói egyéni kifejezőjévé, valóban költővé válhasson. S ezért követi nyomon a vezérlő tanítók iránt tanúsított elismerés, a még hálásabb, de büszke és öntudatos megállapítás:

„... Ifjúi tehetségemnek s addig szerzett olvasásomnak (olvasottsá-gomnak) az iskolai korlátok közül való kivérlésé-ért, a régi jó ízlésnek az újabbakkal való egybekötéséért tek. Kazinczy Ferenc úrnak s néhai tudós Dr. Földy János úrnak tartozom.”

S Csokonai Vitéz Mihály ennek megfelelően az „Anakreoni dalok” elé írt verses „Ajánlás”-át is ezzel a két névvel kezdi:

„Kazinczy! Földy! kik belőlem
Mármár poetát tettetek...”

Ez a szerény „mármár” nemcsak megható, hanem épp Csokonainál, aki annyiszor s annyiféleképpen fecsért el s dobta magát prédául urak-nak és úri cselédek kedvének — ez a „mármár” egyben tükröződése is az igen igényesen nagy mértéknek, mellyel ez a költő a maga művét méri. A hála érzése pedig, legalábbis ami Kazinczynak a reá való hatását illeti, minden bizonnyal megokolt. Nem olyan értelemben, mintha Csokonainak, a spontaneitás elbájoló poetájának Kazinczy lírája — Kazinczy „bölcslantja zengzete”, mint ahogy a Kazinczyhoz írt szép versében a másik kicsapott papnövendék, Dayka Gábor nevezte — példaképül szolgálhatott volna; Kazinczy a maga esztétikai nézeteinek merészségével, a maga esztétikai érzékenységével mindennemű példaképek igézete alól szabadította fel, és adott neki fokozott bátorságot ahhoz, hogy kizárólagosan a saját költői egyéniségének és egyszerűségének a diktátumára hallgasson. Kazinczy megírta az európai, a kozmopolita és individualista művész hiszek-egyét, minden modern költészet esztétikai alapigazságát, mikor Berzsenyihez című költeményében, ebben a különös, heves polémiában feltette a kérdést:

„De kell-e törvény, kell-e szépre példa?”,

hogy mindjárt minden szabályok és példaképek tisztelőinek megbotránko-zására a nála kivételesen erőteljes sorokkal imígyen feleljen meg a maga feltette kérdésre:

„Oh marhalekek, méltók vonni ígát,
Mert fül helyébe féket kaptatok;
Hányszor fakasztá már dongástok engem
Szelíd kacajra, hányszor már epére!”

S ugyanebben a versben anticipálta a vádat is, melyet Csokonaitól Adyig és azontúl, mindmáig minden újat hozó, tehát minden igazi költő számtalan változatban hallhatott: a vádat, hogy költészetük nem hazai, hanem nyugati, idegen, nemzetietlen talajnak, ártalmas, népüktől idegen eszmék és befolyások terméke.

„Kis énekem, mely hozzád elhatott,
Külföldnek éneke...”

s erre a vádra a sokkal kevésbé lírikus, mint a felszabadító tanító axiomatikus, világos nyelven íme a támadó felelet:

„Csak a butát rettentí, a mi még új.
Külföld termése volt a róza is,
A művelés belföldivé tevé...

Jer, halljad lantom zengzetét. Ne kérdd,
Mindég enyém volt-e? Most már enyém.
Ne kérdd, törvénnyel egyez-e, nem-e?
Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen.”

Bár magát, ezt az egyébként túl hosszú, „Berzsenyihez” című költeményt Csokonai már nem is ismerhette, idéztem belőle a hitvalló sorokat azért, mert bennük kifejezésre jutnak Kazinczy irodalmi gyakorlatában évtizedek óta megnyilvánuló esztétikai és — ami tőlük elválaszthatatlan — az irodalmi etikáról hirdetett nézetei. Az idézett sorok összefoglalják azt, amivel Kazinczy — Csokonai szerint „gyengéded és csekély ízlésének legfőbb mestere” — egész művészlénye, írókat és irodalmat szervező működése, irodalmi és kultúrpolitikai harcai és erőfeszítései kezdettől fogva az „iskolai korlátok közül kivezérőn”, felszabadítóan hatottak az ifjú tanítványra.

De nemcsak felszabadítóan hatottak; az ifjú poétát, aki különben is az ország egyik legműveltebb embere — a latinon és görögön kívül a történelmi, bölcséleti, irodalmi és természettudományi műveket a nagy élő európai nyelveken eredetiben olvasta —, az ifjú poétát hozzászoktatta, hogy ne a maga elmaradott környezete mértékével mérje önnön kimagasló nagyságát. Önáltatástól és olcsó önelégültségtől meg nem vesztegetve, mindenkor szigorú nagy igényekkel, könyörtelenül a legnagyobbat művészek teljesítményeihez viszonyítva alkalmazza a követelményeket és a mértéket a maga élete eredményeinek, élete minden művének értékelésében. Amennyire érthető volna, hogy a magyar élet, a magyar kulturális médium minden hiányáért a maga nagyságának tömjénezésével kísérelje meg kárpótolni magát, amennyire egy ilyen mimelt gőg csak természetes és csak a spontán önvédelem egy neme lett volna. mégis ennél a magyar költőnél kivételes nyoma sincs az ilyen, kis népek irodalmában annyira elterjedt allűröknek. Nincs önmagával szemben szigorúbb és nincs őszintén szerényebb magyar poéta, mint volt Csokonai Vitéz Mihály.

Abban az alkalmatosságra írt „Elegyes versek”-hez készült „Előbeszéd”-ben — egy vagy két évvel a halála előtt keletkezett —, miután megvallja, hogy ezeknek a verseknek nagy része, az ő véleménye szerint is, csak a feledékenységét fogja hizlalni, így folytatja:

„Hanyad része az emberi nemzetnek, melly esztendőnként csak azért születetik, hogy még lábaival a földet tapodhatná, meghaljon, alig nyerve nevet születéstől magának, már nevestől együtt elfelejtődjék? Így van ez a tudományok világában is!”

Valakinek, akinek mint Csokonainak misztikus szerelme a Maradék, valósággal obszessiója a XX. és XXI. század, szembe kell néznie a gondolatokkal, hogy a saját „Gelegenheitsgedichte”-jei miatt, azért, mert „az alkalmi költészet provinciális hagyományaitól” hiába óvta Kazinczy, nem marad meg diadalmas dalban, hanem vele együtt nemul el, aminek dallá kellett volna belőle válnia. A félelem annál megokoltabbnak látszhatott, mert hiszen boszorkányos módon abból a mennyiségre nem is oly kevésből, ami a tolla alól kikerült, nyomdafestéket a költő életében főleg az alkalmi versek, főleg a művei selejtje látott. Egyre tervezi és írja az előszókat a meg nem jelenő gyűjteményes kiadásokhoz, mindig avval a szándékkal, hogy bizonygassa, hogy ő több, mint alkalmi költő, hogy a majdani Maradék ne azonosítsa azzal, amit nyomtatásban talál tőle. de még az olyan nagyszerűnek induló előszó is, mint ez az „Alkalmatosságra írt

elegyes versek”-hez készült „Előbeszéd”, még az is töredék marad. Mintha nagy nekibuzdulások után, illetve közben kifogyna a reményből és a hitből. Abbahagyja. Az „Előbeszéd”-hez írt utolsó mondata csonka is maradt. Csak sejteti, hogy talán a legfontosabb következett volna, de vagy nem volt már ereje hozzá, hogy a távoli boldogabb jövővel keresse egy reménytelen monológ révén a kontaktust, vagy pedig belátta, mielőtt a mondatot még végigírta volna, hogy már az eddigiekkel is túlment a határon, nem lehet még fokozottabb őszinteséggel folytatnia, s talán ezért maradtak le nem írtak a készülő szavak, mert az „Előbeszéd” utolsó szavai:

„Még egy dolog van, a miről itt, vagy akarom vagy nem, kénytelen vagyok magyar olvasóim előtt emlékezni” — és itt megszakad a kézirat, hiába volt, hogy vagy akarom, vagy nem, kénytelen volt épp magyar olvasói előtt végül is kimondani — a szó kimondatlan maradt. Mindabból, ami megelőzte, csak következtetni lehet rá, hogy talán a legkeserűbb, mindenesetre a legsúlyosabb szavai közül való lett volna.

Emlékeztetni kell arra a legkülönbözőbb személyiségektől eredő, jóindulatú sajnálkozástól, fejcsoválástól vagy éppen felháborodástól kísért egybehangzó megállapításra, hogy Csokonai Vitéz Mihály költészetében gasként burjánzik el az ízléstelen, az alantas, a mocskos tréfa, a fantáziátlanul durva röhögés, a dévaj szemérmelenség, a trágárság, a szemmel látható kedvtelés az olyan vaskos „illetlenségekben”, amelyek összeférhetetlenek a csak némileg is fejlettebb kultúrájú emberek társadalmi és társasági normáival. És mindenekelőtt összeférhetetlenek azzal, amit eszmei szépségnek vagy a szépség eszméjének, a költészet méltóságának és feladatának, a költői alkotás emelkedett szellemének, költői magatartásának, a kor *ars poetica*jának neveztek.

Kazinczy a maga általános elvi álláspontját ekképpen formulázta meg már egy évvel Csokonai halála után, Révai Miklósnak írt levelében:

„En austerus ember nem vagyok, 's tudom az ismeretes *Lasciva est nobis pagina, vita proba est mentséget...* A' szerelemnek legtitkosabb mysteriumait is lehet dallani: azt cselekedte a' többek közt Göthe, azt Schiller: de azt nem azzal az elméltenséggel illik cselekedni a' jobb ízlésű embernek, a' mellyel egygy bokkancsos Hadnagyocska cselekedné, 's a' Poetának nem Őrsikék körül kell forogni, hanem fel kell emelkedni a' Szépnek szentebb régiójiba.”

Mit jelentett a gyakorlatban a költészetnek és költői hivatásnak mint kizárólag „magasabb régiókat” megszólaltató szellemiségnek ez a fel fogása, azt igen világosan szemlélteti Kazinczynak, a magyar felvilágosodás nagy, legtoleránsabb és legvonzóbb alakjának, benső ellentmondásoktól eltorzított viszonya Csokonai Vitéz Mihály életművéhez.

Nemegyszer, főképpen, ha Csokonai személyes sorsának, e sors keserű tragikumának a megértéséről van szó, Kazinczy ámulatba ejt azzal, hogy milyen mély megértéssel s milyen tisztán látja az aránytalanságot, ami egy vérbeli zseniális lírikus és az őt körülvevő, immár rég rohadó feudális idillben megrekedt vármegyei basavilág közt sorsot megpecsételő erővel áll fenn. De ugyanez a Kazinczy, bármennyire áldozata ő is ugyanennek a durva és durvaságát erényként és kiváltsággként élvező elmaradott vármegyei kis és nagy királyságoknak, ugyanez a nagy Kazinczy számtalan esetben valósággal groteszkul hat azzal az értetlen finomkodásával és fintorgó ízléssel, valójában érzéketlenséggel, ami *s z i n t é n* jellemző Csokonai öntörvényűen eredeti életművéhez való viszonyára, nem is egy értékítéletére és a nevetséges jóakaratra, mellyel — ifjú barátja pusztulása

után — annak a posztumuszán kiadandó műveiben ő a „hibák” kijavítására ajánlkozik:

„A’ publikum nem azt óhajtja, hogy Csokonait úgy lássa, mint a’ millyen akkor, cum flueret lutulentus, hanem hogy olyan Csokonayt kapjon, a’ mit meg nem zavart gyönyörűséggel olvashasson. Cs. rendetlen volt egész életében és minden dolgaiban, papirosai el voltak hányva, semmi rend nincs verseinek öszveszedéseiben; ezt mind másnak kell már az ő képében cselekedni, Orthographiám, regulas Grammaticales non custodit; majd így ír, majd úgy, és azt csak azért úgy ott, és így itt, mert a’ toll úgy ejtette az írást... még legfelségesebb darabjaiban is, a’ Reményhez írt ódában, a’ Lepében, melyet ízetlenül és nagyon apoétikusan Pillangó-nak nevezett, és a’ Szemrehányásban is van valami, quod tollere velles, és a’ mit tollálni igen is könnyű volna.” (Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 6-án)

S kitűnő illusztrációja a mély megértésnek és ugyanakkor a finomkodó fintorgásnak Kazinczy ugyanez év március 31-én Cserey Farkasnak írt leveléből ez a részlet:

„A’ Bölcsék! Azt sem foghatják-meg, hogy én mint tolám oda magamat Kiadónak, nem is szólván előre az anyjával és testvérével, ha az nekik tetszene-e? ... A’ Csokonai rendetlen, gondtalan, plánum nélkül való, kevéssel megelégedni tudó, hiú fényt kerülő, nemes tettek, szép munkák által kijegyzett élete kinek hasonlított inkább életéhez, kinek akart életéhez inkább hasonlítani, mint a’ Rousseauéhoz? Én bizonyos vagyok benne, hogy ha meg dicsőült barátom az árnyékok’ országából hozzám feltekinthetne, kedvesebben fogadná azt az áldozatot, melyet sírján neki én nyújtottam, mint azokat a’ nyavalyás magasztalásokat, melyek által némelly barátja nem ötet tisztelte, hanem magát tette neveltségessé. A’ mi a’ másik vádat illeti: arra én csak a’ competens Bírók előtt tartozom felelni. A’ megholt író’ munkáji nem az Özvegy vagy árvák tulajdona, (nem a’ nyereséget értem, hanem a’ munkát magát) hanem a’ Nemzeté, ’s a’ kiadásra annak van jusa, a’ ki azt legalkalmasabban teheti; az az der das ganz in dem Geist des Schriftstellers machen kann. — Én Cs.-nak személyes barátja voltam, ’s úgy tartom, hogy studiumunk megegyezett; azt pedig immodestia nélkül mondhatom, hogy Debreczenben nincs senki, a’ ki az ő munkájit úgy tudja kiadni mint én, Csokonaynak némelly munkáji olly szépek... hogy a’ Magyar Literatura soha sem fog arra a’ fő grádcisára fel lépni, a’ melyben azokat csudállás nélkül olvassák. De Cs.-nak... sok darabjain kitetszett, hogy ő nem mindég forgott szép társaságokban. Az efféle darabosságokon segíteni kell... Íme ki van adva Diaetai Múzsája, Tavasz, Dorottyája, Anakreoni Versei, Lillája és a’ Rhédeiné felett elmondott Versezetje. A’ ki igaz ízlettel bír, látni fogja, hogy abban sok mázolás van. — Ha én majd megjelenek az én Csokonaimmal...”

Mindennek sose eléggé meg nem szívlelhető tanulsága, hogy a megjelenő nagy lírikus mindig nem rubrikázható meglepetésként hat, s hogy az eredeti és épp ezért új normákat teremtő, új hangszerelésű költészettel szemben a legfogékonyabbakat is mennyire cserbenhagyhatja esztétikai szenzibilitásuk, hogyha a spontán reagálást akadályozzák általános esztétikai elméletek, melyek nemcsak esztétikaiak, hanem mint még magának Kazinczynek esetében is meghatározott társadalmi, társasági koncepciók hordozói is.

Kölcsey a Csokonairól írt „Kritikai megítéltetés”-ben kifejezetten meg is állapítja róla, hogy „oly sorban született, mely alacsony ugyan nem volt, de neki még sem szerezhett fiatalkorában oly társalkodást, mely az úgynevezett nagyvilág csinosabb tónusát vele megismertette volna... zabolátlanság... kísérté őtet egész életében, de nem mint Pet-

rarchát, ki Vacluse-től Ferraráig és Ferrarától Vacluse-ig örök mozgásban élt; mert őtet ezen nyugtalanság cinikussá tévé, s szüntelen azoknak körökben tartotta, kiktől csapongásai, s makacs s olykor (kivált életének vége felé) keserű launája nem szorítottak határba... Még ma is ott állanak sok szép dalaiban a Gyöngyalak, a Kincsem, a Csócsi s más számtalan köz expressziók, melyek a legszebb sorokat elrútítják, s melyekre példákat nem szükség felhoznunk, mivel munkáinak minden lapjaikon találhatunk..."

Hogy az ilyen „köz expressziók” ellen emelt kifogást helyesen értékeljük, emlékeztetni kell rá, hogy Kazinczy még az életben is a közönségesnek vélt Zsuzsa helyett Süsü-t ír, a leányait pedig Iphigenie, Denka és Thalie néven nevezi. Nem szabad elfelejteni arról, hogy bár a Felvilágosodás az arisztokrácia, a feudalizmus és az egyház hatalmával vette fel a harcot, semmiképp se jelentette a küzdelmet még azokért az emberi jogokért sem, melyeket a nagy francia forradalom proklamált. Emlékeztetni kell Voltaire-nak a D'Alembert-hez írt vallomására:

„Sose volt ambíciónk, hogy a susztereket és a szolgálólányokat fölvilágosítsuk... Hamarosan itt lesz az új ég és az új föld a mi számunkra, az úriemberek számára, mert ami a csöcseléket illeti, a legbutább és a legbutább föld éppen az, ami neki kell.”

Ennek a társasági morálnak megvan a társasági esztétikája is, amely homlokegyenest ellenkezik a *deklásszált költőnek*, a minden számmottevő társadalmi osztályból eleve kiteszított Csokonainak az esztétikájával.

Boileau „Ars poeticá”-ja inti a költőket, hogy fordítsák el tekintetüket az „alantas” tárgyaktól. S ez a tanács érthető és jó is, hiszen annak a költészetnek, melynek törvényeit és követelményeit Boileau formulázta meg, legfőbb társadalmi funkciója az volt, hogy életben tartsa és ápolja az uralkodó udvari arisztokráciának a saját magasabbrendűségéről, a dolgok változatlan rendjéről és a mesterségesen elhatárolt ünnepien szép életről táplált illúzióit. A költő s általában a művész dolga, hogy oroszlársrészt vállaljon az uralkodó kaszt már-már heroikus erőfeszítéséből: a féktelen, kiszámíthatatlan és pusztító természetet kellemes parkká varázsolni, veszélytelen, bájos és kecses pásztorjátékok színhelyévé, a „társaság” számára mindig kéznél lenni minden romboló szenvedély, minden állatira emlékeztető testi jelenség, az elmúlás és a feleszlás jeleinek eltussolására, az egész biológiai és társadalmi valóságot rutinná vált önfegyelméssel úgy tükrözni és ábrázolni, hogy ne is hasonlítson a másik, a valódi, a külső ellentétektől és benső ellentmondásoktól szörnyű, galád életre. A parasztot is parfümösen, festői népviseletben, parókával, rizsposoran kell a színpadra hozni; mindenkire nézve kötelező a kecses álarcosbál társasági törvénye, s ami nem stilizált, az illetlen és a költészet feladataival szellemével és törvényeivel összeférhetetlen.

A rokokónak ez az esztétikája, ezek az esztétikai törvények túléltek a társadalmi kasztot, melynek egykor életszükségletet jelentettek. Túléltek nemcsak társadalmi fundamentumukat, hanem hatalmukban tartották azokat is, akik egyébként egész eszmevilágukban, célkitűzéseikben az újat áhították, vagy épp elszánt harcosai voltak az újnak. Robespierre rizsposoros parókával a fején küldte vérpadra az arisztokratákat. S az ifjú Kazinczy, a jozefinista, aki magáról azt vallotta, hogy „örömet él a nemmost-ban” — Kazinczy mindvégig a „fentebb stílt” követeli esztétikájában, és a kufsteini és spielbergi kazamatákban átszenvedett végtelen napalok és éjjelek után esztétikai hitvallása továbbra is és haláláig változatlanul a Boileau-é maradt, az a hitvallás, amit ő maga (1806. december 24-én Ferenczynek írt) levelében így foglal össze:

„A mindennapi nem dalba való. Szépet kell énekelni és szépen.”

A legkülönösebb, szinte példátlan paradoxon azonban az, hogy éppen egyik lényeges rétegében Csokonai költészete se a tagadása, hanem épp ellenkezőleg csodálatos újjászületése a rokokó esztétikai szellemének. Éppúgy, mint ahogy az a Mozart muzsikájának megrendítő titkokról kecsesen susogó, könnyed és egyben mélységek fölött lebegő, örvények és örvénylő ellentmondások fölött graciózusan diadalmaskodó bűbája. Mint Mozart zenéje, a Csokonai rokokó-szellemben fogant költészete is azonban egyben a rokokó szellemének az önmagával való meghasonlása is; túlságosan telített a nem társasági, a társtalan és az „illetlenül” fájdalmas, természetben menekülést kereső rousseau-i egyéni magányossága. És végül az exkluzív álarcosbál háttérében feltűnik álarc nélkül, stilizálatlan robbantó dinamikával a rossz társaság, a játékrontó, áhított új közösség, a nép és a népi nyelv, nem mint dekoratív elem, hanem mint helyet követelő és helyet foglaló valóság.